

RELAȚIILE ȚĂRILOR ROMÂNE CU MUNTELE ATHOS ȘI MANUSCRISELE ROMÂNEȘTI DIN BIBLIOTECILE ACESTUIA. MĂNĂSTIREA SFÂNTUL PAVEL. DATE NOI

ION ANDREI ȚÂRLESCU*

Abstract

Research carried out by Romanian and foreign experts at Mount Athos deals with almost 600 years of Romanian-Athonite relations. The oldest monastic patronage was undoubtedly that of the Georgians, who arrived in quite a large number in the holy peninsula since 972. The fall of Byzantium, in 1453, ceased the aids of the Byzantine emperors, which continued by Romanian rulers, such as Stephen the Great, Neagoe Basarab, or Michael the Brave. These gifts, made by the Romanian princes to support monasticism in the holy Greek peninsula, played nonetheless an important political role. The contribution of the "Romanian Byzantium" – as it was called by Nicolae Iorga – was not only of a donor, but also of a preserver of the Athonite cultural values. Following the journeys to Mount Athos of the Romanian scholars Teodor T. Burada, in 1882, Marcu Beza, in 1933, and of the Byzantinologist Gabriel Millet, in 1915, a remarkable Romanian cultural and spiritual treasure was brought to light, being preserved over the centuries. Precious manuscripts, from liturgical to science books, including an impressive collection of incunabula and ecclesiastical objects of great value, provide evidence of the Romanian-Athonite secular relations.

Our present research explores an important collection of manuscripts (most of which are music manuscripts), held at the Holy Monastery of Agiou Pavlou (Athos). The rich repertoire of songs written by great Byzantine and post-Byzantine composers is spread through more than 75 such manuscripts, among which Doxastaria, Anthologia, Irmologia and Sticheraria.

Keywords: Mount Athos, Byzantium, monasticism, Nicolae Iorga, manuscripts, incunabula, Agiou Pavlou, music, post-Byzantine, Anthologia, Doxastaria, Irmologia, Sticheraria.

„...Dar și noi le datorăm domnitorilor români sprijinirea generoasă și consolidarea mănăstirilor de la Muntele Athos, în vremuri de restriște. Așa se explică de ce nu există o mănăstire românească printre cele douăzeci de mănăstiri consacrate ale Sfântului Munte – n-au simțit nevoia, câtă vreme toate mănăstirile erau ale lor. Când naționalismele s-au învățat, era deja prea târziu ca ordinea aghioritică să se mai schimbe.”

Ambasador Georgios D. Poukamisas
(Călătorii în timp și spațiu. Urmând meandrele istoriei, 2011)

„Nici un alt popor pravoslavnic nu a făcut atâta bine pentru Athos cât au făcut românii.”
Porfirie Uspenskij

* Ion Andrei Țârlescu este cercetător științific în cadrul Institutului de Istoria Artei „G. Oprescu” al Academiei Române. Adresă e-mail: andreitarlescu@yahoo.com.

1. SCURT ISTORIC AL RELAȚIILOR ȚĂRILOR ROMÂNE CU MUNTELE ATHOS. DONATORI ȘI DONAȚII

Tradiții întunecate ne poartă în perioade demult uitate, când, pe vârful numit astăzi „Athon”, era ridicată o capiște în care era venerat zeul Joe¹. Însă, mai târziu, printr-o viziune avută de un monah legendar, în care Maica Domnului îi mărturisea acestuia că este nevoie de un loc de mântuire al oamenilor râvnitori de viață duhovnicească, frumosul arhipelag macedonean devine, treptat, un loc al creștinismului ortodox, ruinând pentru totdeauna templele idolești care dominau acele locuri, încă din antichitate². Peste un mileniu de relații româno-athonite sunt surprinse în cercetările de până astăzi, această legătură dovedindu-se pentru cultura și spiritualitatea din Țările Române una din cele mai importante realizări după căderea Bizanțului³. Țările Române au păstrat legături cu Muntele Athos încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la secularizarea averilor mănăstirești (1864)⁴. Cel mai înalt tron din ierarhia bisericească a Răsăritului a fost dintotdeauna Constantinopolul. Acesta avea tendința de a impune în cult limba greacă și filonul de literatură religioasă folosită în mănăstirile athonite⁵. Totuși, cultura popoarelor slave era mai apropiată de tendințele cultural-liturgice care circulau în Țările Române, venite prin sârbi și bulgari, deși la confluența filoanelor slave stătea un mare izvor de cultură bizantino-athonită, născându-se astfel civilizația de lungă statornicie a Macedoniei⁶. Acapararea grecească s-a manifestat rapid și intens chiar și în rândul oamenilor Bisericii, nu mai puțin de cinci mitropoliți athoniți au venit în Țările Române, lucru benefic mai ales din punct de vedere administrativ⁷. Până în secolul al IX-lea documentele sau alte izvoare ale vremii nu ne-au confirmat vreo urmă de monahism. Se cunoaște însă că întreaga regiune s-a aflat, o perioadă îndelungată, într-o stare de permanent pericol, din cauza atacurilor piraților agarineni și apoi ale năvălitorilor barbari (slavi, avari, bulgari). Arhimandritul Porfirie Uspenskij afirmă că o invazie a arabilor în Macedonia din anii 670-676 l-ar fi determinat pe împăratul bizantin Constantin Pogonatul să dea Athosul în seama unor călugări⁸. Fără prea multe date concrete, primele semne ale unei vieți monastice ar fi apărut chiar în această perioadă.

Abia la finele secolului al VII-lea, Petru Athonitul vine și revendică titlul de întâi-stătător al vieții călugărești din Muntele Athos, și, după ce părăsește funcția de general bizantin sub împăratul Teofil (827–842), se retrage într-o peșteră aflată lângă Mănăstirea Iviron, unde trăiește jumătate de secol în viață aspră și plină de minuni. Acesta alcătuieste o obște destul de importantă, atrăgând numeroși adepți⁹. În ceea ce privește raportul românilor cu comunitatea din Sfântul Munte, în mod paradoxal, primul contact s-a datorat unui călugăr sârb de la Hilandar, Nicodim, care a venit în Țara Românească în timpul lui Vladislav I (1364–1377) pentru a organiza monahismul românesc după tipicul celui athonit¹⁰. Această legătură, ce a

¹ Ignatie Monahul și prof. Gheorghe Vasilescu, *Culegere de studii și articole, Români și Muntele Athos*, București, 2002.

² *Ibid.*, p. 9.

³ Pr. Dr. Ioan Moldoveanu, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650–1863). În întâmpinarea a 1045 de ani de la fondarea Muntelui Athos (963–2008)*, București, 2007, p. 9.

⁴ Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, Extras M.O., Imprimeria Națională, București, 1941, p. 61.

⁵ *Ibid.*, p. 60.

⁶ André Vaillant, *Le problème du slave macédonien*, în „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris”, XXXIX (1938), p. 195–210.

⁷ Pr. Dr. Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 14.

⁸ Porfirie Uspenskij, *Istoria Afona*, în *Jurnalul Ministerului Instrucțiunii Publice*, I 116, Petersburg, 1847, p. 59, 130.

⁹ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Seria Didactică, Sibiu, 1940, p. 8–9.

¹⁰ *Ibid.*, p. 15.

marcat începutul relațiilor oficiale dintre Țările Române și Muntele Athos, s-a dovedit a fi deosebit de importantă, întrucât a avut drept consecință ridicarea unor mănăstiri pe teritoriul românesc în scopul întăririi Ortodoxiei în calea expansiunii catolice dorite de regii ungari¹¹.

Încă de la întemeierea monahismului athonit în secolul al X-lea, atribuit Sfântului Atanasie, organizator al vieții monastice, cărturar și caligraf, discipol al renumitului Teodor Studitul de la Constantinopol, împărații bizantini au jucat un rol deosebit de important pentru siguranța materială și financiară a Muntelui Athos¹². Sfântul Atanasie era ajutat cu bani și diverse ajutoare de către generalul bizantin Nichifor Focas. Ion Tzimiskes, Constantin Duca (1060) și Vasile al II-lea Bulgaroctonul au lăsat o tradiție adânc înrădăcinată în istoria creștinismului răsăritean athonit, aceea ca lăcașurile de cult din străvechea peninsulă să fie ajutate prin *eleimosine* (milostenii) în bani și odoare de preț, tradiție respectată timp de peste cinci secole și de către domnitorii Țărilor Române. Printre cei care au contribuit esențial la procesul de întreținere și ridicare a noi chilii aparținătoare mănăstirilor s-au numărat și Andronic al II-lea Paleologul și Ioan al V-lea Paleologul, aceștia dovedindu-se adevărați apărători ai vetrelor monahale existente până astăzi¹³.

Cel mai vechi patronaj despre care putem spune că a influențat eficient viața monastică a călugărilor aghioriți a fost cel al georgienilor, care au sosit la Athos într-un număr destul de însemnat, încă din 972.

Aceștia se așază în comunități monastice pe lângă mănăstirile Marea Lavră și ctitoria lor Ivir, numărul lor diminuându-se abia prin secolul al XV-lea, când regatul georgian decade. Deși georgienii erau ctitorii Mănăstirii Ivir, ce a cunoscut o perioadă înfloritoare între secolele XV–XVII, în secolul al XIX-lea au ajuns în situația de a cere ajutor disperat pentru a-și repara lăcașul de cult¹⁴. Patronajul bulgarilor, ale cărui începuturi sunt dificil de identificat, s-a manifestat mai pregnant odată cu începutul domniei țarului Alexandru (1342) prin creșterea numărului de monahi la Mănăstirea bulgărească Zografu și prin numeroase ajutoare oferite acestui lăcaș. Amploarea influenței bulgare a generat o reacție de adversitate din partea grecilor care dețineau preeminența în Muntele Athos, aceeași adversitate pe care au suportat-o georgienii de la Ivir, grecii temându-se că le subminează autoritatea și se înstăpânesc chiar și pe Mănăstirea grecească Filoteu¹⁵. Întrucât numărul monahilor bulgari a fost în scădere, patronajul bulgăresc asupra Mănăstirii Zografu avea să fie preluat și continuat în secolul al XV-lea de voievodul român Ștefan cel Mare¹⁶. Un alt patronaj ce a dominat viața din Muntele Athos a venit din partea sârbilor. Începând din anii 1200 s-a înregistrat un număr în continuă creștere de călugări sârbi sau de laici candidați la viața monahală, fapt ce a condus la ridicarea maiestuoasei Mănăstiri Hilandar. Bibliotecile acestei vetre monastice încep să fie „inundate” de nenumărate documente cu iscălituri sârbești, de manuscrise și de codice muzicale și istorice, documente pe care le găsim și astăzi. În viziunea unor istorici sârbi, cneazul Lazăr, Ștefan Milutin și Ștefan

¹¹ Teodor Bodogae, *Considerațiuni istorice privind legăturile Bisericii române cu mănăstirile din Muntele Athos*, în „MB”, 1963, nr. 3–4, p. 164.

¹² Pr. Dr. Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 17.

¹³ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, p. 60–61.

¹⁴ Monahii georgieni de la chilia Sfântul Ioan Teologul trimit în Georgia o scrisoare (1882), prin care solicitau ajutoare pentru repararea lăcașului de cult, rușii fiind cei care amenințau cu confiscarea acesteia în cazul în care nu ar putea să o repare. A se vedea Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, p. 62.

¹⁵ Gheorghe Cioran, *Σχέσεις τών ρομμανικόν χωρών μετα του Αθω και δη των μονών Κουτλουμουσίον, Λάβρα, Δοχειορίον και αγίου Παντελεήμονος η των ρώσων* [*Relațiile Țărilor Române cu Athosul și cu mănăstirile Cutlumuși, Lavra, Dohiariu și Sfântul Pantelimon sau cu Rusiconul*], Athens, Verlag Der „Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher”, 1938.

¹⁶ T. Burada, *O călătorie la Muntele Athos*, Iași, 1884, p. 78.

Dușan apar ca ctitori și sprijinitori ai Mănăstirii Hilandar. Dar creșterea numărului de călugări slavi a determinat aceeași stare de concurență în ceea ce privește supremația în Sfântul Munte, precum cea dintre greci, georgieni și bulgari.

În secolul al XV-lea patriarhul grec Antonie al Constantinopolului se teme că Athosul se află în pragul unei slavizări inevitabile. Această tendință a fost observată de către voievozii români și procesul de slavizare a fost anihilat, deoarece sprijinul financiar românesc a asigurat eficient întărirea autorității grecești athonite¹⁷.

Din secolele XIII–XV (1224–1480) deținem informații despre un alt patronaj, cel al rușilor, patronaj care se manifestă mai intens în secolul al XVI-lea, din 1509, când țarii ruși oferă ajutoare considerabile lăcașurilor de la Muntele Athos. Cel mai elocvent exemplu este impunătoarea Mănăstire Pantelimonos, ctitoria rusească ajungând să adăpostească peste 200 de călugări, număr pe care nu l-a înregistrat nicicând o altă obște monahală de la Athos. De asemenea, numărul călătorilor ruși era deosebit de mare, pelerinajul fiind încurajat de propaganda practică în Rusia de către monahii ruși, foarte bogați, care cumpărau chilii la prețuri derizorii în Sfântul Munte. Atât amploarea pelerinajului rusesc, neegalat de nicio țară ortodoxă, cât și influența crescândă a autorității rusești asupra întregii comunități athonite, prejudiciau supremația administrației grecești care asista la o monopolizare din partea rușilor a întregii activități din arealul athonit. Astfel s-a ajuns la nenumărate neînțelegeri în sânul conducerii Muntelui Athos, mai ales atunci când Patriarhia de Constantinopol a cerut ca obștea Mănăstirii Pantelimon să fie împărțită în două sau mai multe chinovii, pentru a se evita disensiunile cu poporul rus¹⁸. Rușii și activitatea monastică de la Muntele Athos constituie o temă intensă și astăzi, parcă mai intensă ca oricând, președintele Rusiei Vladimir Putin implicându-se direct în ajutorarea Mănăstirii rusești Pantelimon.

După căderea Bizanțului din 1453, tradiția daniilor către Muntele Athos a fost continuată de un alt „Bizanț”, din care au făcut parte timp de cinci secole voievozii români, despre care ne vorbește pe larg Nicolae Iorga¹⁹. Acest „Bizanț” s-a numit Țările Române. Astfel s-a perpetuat tradiția bizantină, toate aceste gesturi de milostenie nefiind doar un act de evlavie, ci și unul politic²⁰. Numeroase documente și obiecte oferite drept danii stau mărturie pentru importanța sprijinului acordat de domnitorii români Neagoe Basarab, Radu cel Mare, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Mihai Viteazul, Constantin Brâncoveanu, sprijin ce a contribuit într-o măsură covârșitoare la continuitatea vieții monastice în acest bastion al ortodoxiei.

Secolele al XIV-lea, al XV-lea și, în special, secolul al XVI-lea vin cu o nouă formă de ajutor acordată de voievozii români Muntelui Athos, care, pe lângă alte odoare și sume de bani, *închinău* la mănăstiri proprietăți românești, pământuri sau clădiri, în special lăcașuri de cult. Aici dăm exemplu anul 1368, când moșii românești au fost închinat Mănăstirii Cutlumuș²¹, sau

¹⁷ Pierre Ș. Năsturel, *Les documents roumains du Mont Athos* [Contribution à l'histoire des relations roumano-athonites du XIVe siècle au milieu du XVIIe siècle. Thèse de doctorat de 3e cycle préparée sous la direction de M. Jean Gouillard soutenue à l'Université de Paris IV le 11 décembre 1979].

¹⁸ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, p. 65–67.

¹⁹ Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 19.; v. și *Istoria românilor prin călători*, p. 301. Iorga face o remarcă frumoasă aici: „multă vreme am crezut că aceasta (acceptarea culturii grecești n.n., I.A.Ț.) este o umilință; acum nu mai e nici un motiv să credem aceasta, pentru că, de fapt, nu noi cedam înaintea culturii grecești, ci era altceva: noi deveniserăm patroni ai culturii grecești, cum deveniserăm patroni ai Ortodoxiei prin aceea că asupra noastră trecuseră toate datoriile în același timp cu tot prestigiul, toată influența și toată situația de hegemonie a împăraților Bizanțului”.

²⁰ Eugen Stănescu, *500 de ani de relații româno-bizantine*, în „Lumea Bizanțului” (volum pregătit în întâmpinarea celui de-al XV-lea Congres Internațional de Studii Bizantine, București, 6–12 sept. 1971), București, 1972, p. 167.

²¹ Florin Marinescu, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Μονής Κουτλουμουσίου* (Documente românești de la Muntele Athos. Arhiva Mănăstirii Cutlumuș), KNE/EIE, Εκδ. Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος, 1998, p. 29. La aceeași mănăstire, într-un articol, cercetătorul Florin Marinescu semnală existența a 200 de documente românești - *Τα ρουμανικά αρχεία*, p. 195.

anul 1430, când Alexandru cel Bun ajută Mănăstirea Zografu oferind moșia Căpriana din Basarabia²². La 1585, Mănăstirea Plumbuita din București este închinată Mănăstirii athonite Xiropotam²³, iar în 1599 ctitoria voievodului Mihai Viteazul, și anume Biserica Mihai Vodă, este închinată cu toate dependențele, casele, prăvăliile, robii și întreg avutul ce forma metocul²⁴, Mănăstirii Simonopetra²⁵. Secolul al XVII-lea este unul reprezentativ pentru această formă de ajutor dată de voievozii români lăcașurilor de cult athonite, Matei Voievod închinând Mănăstirea Golia la Vatoped, iar Șerban Cantacuzino, Vasile Lupu și Constantin Brâncoveanu plătind toate datoriile centrelor monastice aghiorite și reparând sau întreținând o bună parte din acestea. Prezența numărului destul de însemnat al manuscriselor românești la Muntele Athos, fie provenite din Țările Române, fie redactate aici, s-a datorat în special perioadei fanariote, când, în secolul al XVIII-lea, nenumărate călătorii ale călugărilor athoniți au trasat „culoarul” principal de pătrundere a cărții liturgice, iar aici consemnăm manuscrisele muzicale, de literatură, precum filocaliile etc. Odată cu perioada fanariotă, actele de susținere financiară românești se răresc, în schimb, monahii aghioriți cutreieră Țările Române pentru a strânge milosteniile de la lăcașurile de cult și de pe moșiile închinat Muntelui Athos²⁶. Aceștia nu luau doar ceea ce li se cuvenea din daniile, ci, contrar măsurilor luate de voievozii români prin documente, primeau, în schimbul sumei de bani datorate de metoc, câte o evanghelie frumos miniată, un manuscris muzical, filocalic sau câte un document prețios. Așa se explică numărul mare de manuscrise identificate de noi astăzi, pentru început, la Mănăstirea Sfântul Pavel²⁷ din Muntele Athos. Însă, tot prin acest val de călugări aghioriți, s-au putut realiza schimburi culturale absolut extraordinare, copiii români și greci contribuind la scrierea de manuscrise românești și grecești, o parte dintre acestea ajungând în amvoanele și stranele athonite²⁸. Timp de șase secole (1350–1860) a fost respectată această tradiție a daniilor făcute de voievozii români la Muntele Athos pentru sprijinirea lăcașurilor de cult, evitându-se astfel dispariția monahismului ortodox din Muntele Athos²⁹.

Legăturile politico-umanitare dintre Țările Române și Muntele Athos, întreținute constant și intens de voievozii români, printre care Mihai Viteazul, Neagoe Basarab sau Constantin Brâncoveanu, și *eleimosinele* (milosteniile) către mănăstirile în declin din peninsula, în mod paradoxal, nu sunt observate atât de clar de călătorii și, mai târziu, de cercetătorii români, ci de călătorii străini ruși³⁰. Unul dintre aceștia a fost episcopul Porfirie Uspenskij, un cercetător neobosit al comorilor athonite. În 1892, vorbea despre aportul voievozilor români la ajutorarea Athosului, consemnând următoarele: „*Domnii Valahiei și ai Moldovei și boierii lor dădeau*

²² W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, *Actes de Zographou*, în „Actes de l’Athos”, 4, 1907, nr. 1.

²³ Evdochimos Xiropotamitul, *H év Αγιω Όρει Άθω Ιερά μονή του Ξηροποτάμου (Mănăstirea Xiropotamu din Muntele Athos)*, Tesalonic-Seres, 1926, și ed. II, 1971, și Jacques Bompaire vol. *Actes de Xeropotamu*, în „Archives de l’Athos”; v. și Paris Gounaridis Αρχείο της Μονής Ξηροποτάμου, Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων (*Arhiva Mănăstirii Xiropotamu. Rezumate ale actelor postbizantine*), „Αθωνικά Σύμμεικτα”, KBE, Atena, 1993, p. 251.

²⁴ Μετοχή, participare, sucursală, dependență însemna în limbajul donatorilor mai curând uzufruct decât proprietate. Și venitul care se trimitea la Sfintele Locuri reprezenta numai suma rămasă după reparația metocului, după achitarea impozitului și a câtimii fixată în timp de război. cf. Dr. Teodor Bodogae, *op. cit.* subl. ns. p. 73.

²⁵ D. Năstase, *Les documents roumains des archives du couvent athonit de Simonopetra*, în Σύμμεικτα, 3/1983, pp. 373–388. Dimitrios Vamvakas, Ιερά μονή Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος του αρχείου (Sfânta m-re Simonos Petras. Catalogul arhivei), „Αθωνικά Σύμμεικτα”, 1, 1985.

²⁶ Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. 75.

²⁷ Sava Chilandarec, *Rukopisy a starotisky Chilendarske (Manuscrisele și tipăriturile vechi de la Hilandar)* în Věstník královské České společnosti nauk, clasa pentru filosofie, istorie și filologie, 11 mai 1896, nr. VI; Pr. Ion Andrei Gh. Țârlescu, *Catalogul manuscriselor românești de la Muntele Athos – Mănăstirea Sfântul Pavel*, ediție bilingvă româno-greacă în lucru.

²⁸ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, p. 75.

²⁹ Prof. Dr. Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 76.

³⁰ Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, București, Editura Fundației Culturale Mihail Kogălniceanu, București, 1941, p. 2.

mănăstirilor de la Sfântul Munte bani și averi cu venituri în principatele lor, iar pe Athos însăși, făceau, pe socoteala lor, diferite construcții cum și alte binefaceri. Despre toate aceste binefaceri ale lor, eu vorbesc cu plăcere, pentru că niciunul dintre popoarele ortodoxe nu a făcut atâta bine pentru Athos cât au făcut Românii”³¹.

În urma celor două călătorii ale sale din 1723 și 1745, Vasile de Kiev (Kievskij), un călător rus, vorbește pentru prima dată despre tezaurul românesc de la Muntele Athos, care cuprinde manuscrise³², documente istorice, odoare de preț, precum racle purtătoare de moaște, atât de căutate de popoarele creștin-ortodoxe, și icoane³³. Călătoria călugărului rus Serafim și a profesorului Viktor Grigorovič, expediție de studiu susținută de Universitatea din Odessa, ale cărei rezultate impresionante în informații au fost publicate în 1848³⁴, a adus lămuriri extrem de importante și bogate în amănunte despre tezaurul cultural românesc păstrat în mănăstirile Muntelui Athos. În 1865, cercetătorul bulgar K.T. Dmitriev-Petkovič ajunge la Muntele Athos, acesta fiind urmat de Spiru Haret, care a aprofundat studiile cercetătorului bulgar. Lucrarea acestuia nu este foarte cunoscută în mediul academic³⁵.

Călătoriile de cercetare inițiate de Sevastianov, de sârbul Dimitrie Avraamovič în secolul al XIX-lea³⁶, de românul Teodor T. Burada în vara anului 1882, de Șt. Nicolaescu în 1914, de bizantinologul Gabriel Millet în 1915³⁷ s-au încheiat cu cea a lui Marcu Beza (1933/1935)³⁸. Aceste călătorii au avut ca rezultat centralizarea cercetărilor legate de tezaurul documentar românesc existent la Muntele Athos prin realizarea de cataloage³⁹, instrumente de lucru absolut indispensabile în domenii ca istoria, filologia, paleografia și codicologia.

Înainte să trecem la relațiile românești cu Mănăstirea Sfântul Pavel și la dependența Schitului românesc Lacu de aceasta, vom face referire pe scurt la una dintre cele mai importante călătorii la Muntele Athos inițiate de Dmitriev-Petkovič⁴⁰, pe parcursul căreia au fost semnalate o serie de documente, cărți și manuscrise provenite din Țările Române.

³¹ Episcop Porfirie Uspenskij, *Istoria Athosului*, III, 1, ediția Academiei Rusești de Științe, apărută sub redactarea lui P.A. Syrku, St. Petersburg, 1892, p. 334.

³² Arhimandritul Leonid, Victor Langlois, Sava Chilandarec și G. Ilinskij sunt cei dintâi catalogatori de manuscrise existente la Muntele Athos, în special pentru bibliotecile mănăstirilor Hilandar și Sfântul Pavel de care ne ocupăm și noi: Arhim. Leonid, *Arhivele slave-sârbești de la Sfântul Munte al Athosului, din mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel*, tradusă și în sârbește și publicată, cartea XLIV (1877), pp. 232-304.; Sava Chilandarec, *op. cit.*, 11 mai 1896, nr. VI.

³³ Călătoriile lui Vasile Grigorovici Barskij la locurile sfinte din Răsărit de la anul 1723 până la anul 1747, editat de Societatea ortodoxă a Palestinei, după manuscrisul original, sub coordonarea lui N. Pl. Barsukov, I-IV, St. Petersburg, 1885-1887.

³⁴ Schiță a călătoriei prin Turcia Europeană, Kazan, 1848 și ediția Moscova, 1877.

³⁵ Spiru Haret, *O călătorie la Muntele Athos*, extras din „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, I (1883), Iași, 1884, pp. 62 și 66, nr. 1.

³⁶ Dimitrie Avraamovič, *Sfântul Munte și descrierea obiectelor de artă sârbești existente acolo precum și viziune asupra religiei, picturii și povestirii*, Belgrad, 1848.

³⁷ Gabriel Millet, *Monuments de l’Athos*, I, *Les Peintures*, Paris, 1927, vol. V din *Monuments de l’art byzantin publiés et des beaux arts*.

³⁸ Marcu Beza, *Bibliotecă mănăstirești la Muntele Athos*, în *Acad. Rom.*, Mem. Secțiunii Literare, Seria III, Tom. VII (1934-1936); v. și N. Iorga pentru același subiect: *Considerațiuni istorice asupra documentelor prezentate de d-l Marcu Beza*, în *Acad. Rom.*, Memoriile Secțiunii Istorice, Seria III, Tom. XVII (1935-1936).

³⁹ Porfirie Uspenskij are prima inițiativă în acest sens alcătuind primul catalog de manuscrise și documente athonite în 1846 urmat de Iosif Müller în 1851, Victor Langlois în 1867 și Timotei Florinskij în 1880; v și Iosef Müller, *Historische denkmäler in den klosteren des Athos*, în *Slavische bibliotek* a lui Franz Miklosich, I (1851), Viena, p. 172-199; Timotei Florinskij, *Actele de la Athos și copiile lor fotografice în colecțiile lui P.I. Sevastinov*. Cercetare bibliografică, St. Petersburg V (1880), p. 19. Tot Florinskij mai semnalează în același muzeu și o mică colecție de acte valahe (*op. cit.*, p. 21) și își pune întrebarea dacă nu cumva și acestea fac parte din colecția Sevastianov. Cf. Damian P. Bogdan; acestea ar fi acte slavo-române pe care muzeul mai sus-numit le-a cumpărat înainte de război de la anticarii Șaraga din Iași.

⁴⁰ Dmitriev-Petkovič, *Privire asupra anticităților Athosului*, Leningrad, 1869. Fotocopii (69) de la Fundația Culturală Mihail Kogălniceanu, care l-a procurat de la Biblioteca Academiei din Leningrad.

În 1865, Petkovič a vizitat toate cele douăzeci de mănăstiri athonite, începând cu Esfigmenu. A reușit să pătrundă și în biblioteci, acolo descoperind un număr important de codexuri românești și slavonești, care fie proveneau din Țările Române, fie erau scrise de călugări români chiar la Muntele Athos⁴¹. Cităm doar referirile făcute de pelerinul bulgar pentru codexuri: „[...] În biblioteca Esfigmenu se află o evanghelie manuscris, *in folio*, pe pergament dăruită de un oarecare Chirica, pentru sănătatea lui și a părinților lui, mănăstirii Sfântul Petru și Pavel din târgul Sucevii din Moldova”. Pe filele de început ale acestui codice găsim și însemnarea donatorului evangheliei alături de anul 1551, citit de Petkovič cu semnul întrebării. Tot aici, în 1846, Uspenskij găsește o altă evanghelie *in folio* „tipărită de Ioan Basarab Voievod în anul 1512”⁴². Cea de a doua mănăstire pe care Petkovič o vizitează este Mănăstirea bulgărească Zografu.

La Mănăstirea Kareia, Petkovič descoperă un minei dăruit de jupâneasa Anca, fiica banului Udriște de Mărgineni și soția lui Filip mare armaș, în anul 1588⁴³. Ivirul este cea de a patra mănăstire athonită care „ca ctitori ai săi îi are pe Mihai Voievod și fiul său Radul, a căror chipuri se află pictate în biserică, pe perete, pe mâna dreaptă de la intrare”⁴⁴. În 1660, arheologul rus N.P. Kondakov găsește în biblioteca acestei mănăstiri o psaltire greacă scrisă în Moldova⁴⁵.

Petkovič descoperă, la Mănăstirea Filoteu, mai multe hrisoave scrise în limba română pe pergament, care dovedesc ajutoarele pe care mănăstirea le-a primit de la voievodul Vlad Călugărul și de la domnitorul moldovean Grigorie Alexandru Ghica, în anul 1768⁴⁶.

Mănăstirea grecească Karacalu este deținătoarea mai multor firmame ale sultanului Suleiman, unul dintre acestea ne vorbește despre faptul că ctitorii mănăstirii „se trag din voievozii Moldovlahiei”, Petru Rareș fiind singurul voievod cu drepturi pentru a face înnoiri la mănăstire pe vechile temelii⁴⁷. Biblioteca acestei mănăstiri deține și o psaltire grecească, descoperită ulterior, în secolul al XIX-lea (1896), de Sava Chilandarec la Mănăstirea Hilandar⁴⁸. Însemnarea în limba slavonă din această psaltire ne spune următoarele: „Această psaltire a dat-o popa Ieremia din Iași întru pomenirea sa și întru pomenirea tatălui său popa Ioan și a maicei sale Paraschiva în mănăstirea Caracal din Sfântul Munte în mâinile ieromonahului Eftimie”.

La Mănăstirea athonită Marea Lavră, printre icoane, hrisoave ale voievozilor români și alte obiecte de mare preț provenite din Țările Române, Petkovič descoperă un liturghier, dăruit de Luca, episcopul Buzăului, un alt liturghier redactat în 1641 și dăruit de voievodul Matei Basarab și o evanghelie din 1643, în limba greacă, dăruită de același voievod⁴⁹.

Mănăstirea Sfântul Pavel, cea care ne găzduiește și pe noi astăzi pentru a-i cerceta bogata bibliotecă de manuscrise românești, este deținătoarea unui tetraevangheliar slavonesc din anul 1560, al cărui copist este grămaticul Vasile, din satul Martinți din vremea domnului moldovean Mircea Voievod: „S’a început această dumnezeiască carte numită tetraevangheliar a se scrie în luna Fevruarie în a 4-a zi, în anul 7068 și s-a sfârșit în Martie în a 8-a zi, în zilele bine

⁴¹ *Ibid.*, p. 11.

⁴² Porfirie Uspenskij, *op. cit.*, p. 286; Antonin remarcă în 1861 că evanghelia este tipărită de ieromonahul Macarie.

⁴³ George D. Florescu, *Genealogia boierilor din Mărgineni din secolele al XV-lea*, extras din „Buletinul Comisiei Istorice a României”, IX, București, 1930, tabloul genealogic, p. 94 și 95.

⁴⁴ Dimitriev Petkovič, *op. cit.*, p. 14.

⁴⁵ N.P. Kondakov, *op. cit.*, p. 291.

⁴⁶ Porfirie Uspenskij, *Istoria Afona*, III, 1, p. 335.

⁴⁷ Gherasim Smyrnakis, *Tò Άγιον Όρος*, Atena, 1903, p. 575. Traducerea în limba română a fost făcută de Marcu Beza, *op. cit.*, p. 18. Firmanul lui Suleiman se află fotografiat la B.A.R., doc., XXVII-23.

⁴⁸ Sava Chilandarec, *op. cit.*, p. 39, nr. 123.

⁴⁹ Marcu Beza, *Biblioteci Mănăstirești la Muntele Athos*, Extras din *Memoriile Secțiunii Literare*, București, 1934, p. 18.

cinstitorului și de Hristos iubitorului și de sine stăpânitorului nostru domn Io Petru voevod, domn al țării Ungrovlahiei și al Podunaviei, feciorul marelui și prea bunului răposatului domn Io Mircea voevod și al maicei lui doamna Chiajna... care este din țara Moldovei, fiica răposatului domn Io Petru voevod, domn al țării Moldovei”. De asemenea, după însemnările lui Petkovič, biblioteca Mănăstirii Sfântul Pavel deține și alte manuscrise slavo-române: un Minei⁵⁰ pe luna August de secol XV scris pe hârtie, un Slujebnic⁵¹, un Molitfelnic⁵², două pomelnice și un Apostol⁵³, tipărit în 1547 la Târgoviște de logofătul Dimitrie, precum și o Evanghelie⁵⁴, tipărită în 1502 de ieromonahul Mardarie la Alba-Iulia. În următoarele expediții de cercetare la bibliotecile Muntelui Athos și la cea a Mănăstirii Sfântul Pavel vom verifica toate aceste informații.

Următoarea oprire a lui Petkovič pe meleaguri athonite este la Dionisiu, ctitoria voievodului Țării Românești Neagoe Basarab, al cărui portret în mozaic este înfățișat chiar la intrare. Acest așezământ monahal își are începuturile în secolul XIV (1394), fiind sprijinit economic de cel dintâi ctitor, Alexios Comnen. Documentele istorice grecești ale vremii menționează mănăstirea ca fiind una dintre cele fără avere, însuși patriarhul Antonie IV al Constantinopolului, în 1389, face referire la acest lucru⁵⁵. Istoricul Mănăstirii Dionisiu are o strânsă legătură cu viața Sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului și Mitropolitul Țării Românești (1503–1505), acesta fiind adus în Țările Române de însuși voievodul Radu cel Mare, care, printre altele, îi cere să pună bazele Mitropoliei de la București⁵⁶.

Printre nenumăratele documente istorice⁵⁷ referitoare la Țările Române, care se află în biblioteca mănăstirii și în care sunt consemnate numele tuturor celor care au contribuit substanțial la întreținerea acestui așezământ monahal athonit – aici îl menționăm pe Petru Șchiopul, ce apare într-un act de danie din 1577, pe Matei Basarab în 20 februarie 1640, pe Constantin Brâncoveanu în 1696 și 1713, pe Ștefan Cantacuzino în decembrie 1714 și pe Nicolae Mavrocordat în 1716 –, s-au aflat și nenumărate obiecte de cult și manuscrise sau cărți vechi, cea mai însemnată danie culturală fiind o evanghelie grecească cu însemnarea în slavonește, aparținând lui Mircea Ciobanul.

Referitor la Mănăstirea Grigoriu, un alt lăcaș de cult important de la Muntele Athos, proveniența ajutoarelor românești oferite acestei mănăstiri este semnalată de scriitorul rus V. Barski (1721–1723)⁵⁸. Alte douăsprezece mănăstiri despre care relatează Petkovič – Simonopetra, Xiropotam, Rusicon, Xenofont, Dohiariu, Konstamonitu, Hilandar, Vatoped, Pantocrator, Schitul Maicii Domnului, Stavronichita și Kutlumuș – stau dovadă a binefacerilor pe care voievozii români le-au făcut pentru Muntele Athos. De la cărți vechi și manuscrise până la

⁵⁰ „Moise, din mila lui Dumnezeu, mitropolit al Sucevii, anul 7239 (= 1731)”.

⁵¹ „S’a ostenit prea păcătosul Leontie arhimandrit al Pelagoniei și al Prilepului în mănăstirea numită Potoc, în anul 7120 (=1612) al domnului Alexandru al Ungrovlahiei”.

⁵² „Această carte, vlădica Simeon al Beligradului (Alba-Iulia) a dat-o preotului său Mihail din țara Ungrovlahiei în mănăstirea Cătălui de sub egumenul chir Iovan și sub domnul Matei și doamna Elena și sub Teodosie, panul crăiesc, ... și în același an a fost războiu în Țara Românească și a bătut Matei voevod pe Vasile voevod, în anul 7148 = 1640”.

⁵³ Arhim. Leonid, *op. cit.*, p. 294-295, r. 19.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 303, nr. 7.

⁵⁵ Κάσμα Βλάχος, Ἡ χερσόνησος τοῦ ἁγίου Ἄρους ἰθὺς καὶ ἐν αὐτῇ μοναὶ ἃ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Βόλος, 1903, σ. 215.

⁵⁶ Constantin Erbiceanu, *Viața și traiul celui întru sfinți părintelui Nifon patriarhul Constantinopolului*, București, 1888; M. N. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolei* în „Analele Academiei Române”, București, 1913-1914, seria II, tom. XXXVI, p. 764 și urm.; Teodor Bodogae, *Istoria Afona*, p. 11.

⁵⁷ Nicolaos Oiconomidis, *Actes de Dionysiou. Textes*, „Archives de l’Athos”, fondée par G. Millet, Publiées par Paul Lemerle, IV, Paris, 1968; v. și Florin Marinescu, *op.cit.*; Marcu Beza, *op. cit.*, p. 22, Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, p. 165.

⁵⁸ Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. 279; vezi și Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 27.

ctitorii și lăcașuri de cult, cu toate averile lor existente în Țările Române, de la obiecte de cult⁵⁹ la alte bunuri și avantaje financiare, toate acestea au reprezentat un suport pentru supraviețuirea Muntelui Athos⁶⁰.

2. CERCETĂRILE EFECTUATE ÎN BIBLIOTECILE ATHONITE. IDENTIFICAREA ȘI CATALOGAREA MANUSCRISELOR ROMÂNEȘTI. MANUSCRISELE MUZICALE

Deși studiile cercetătorilor prezenți în Muntele Athos pentru a explora comorile culturale și spirituale ale acestor locuri, precum călătorul rus Vasile de Kiev (Kievskij) sau, după cum mai era el cunoscut, Grigorovici Barskij, Viktor Grigorovič, profesor la Universitatea din Odessa, românii Spiru Haret, D.A. Sturdza, Teodor Burada, arheologul rus Petre Sevastianov, bizantinologul Gabriel Millet, K.T. Petkovič și Porfirie Uspenskij, sunt considerate foarte importante, acestea nu vin cu informații clare referitoare la cuprinsul acestor valori culturale de o deosebită importanță pentru țara noastră⁶¹. După Porfirie Uspenskij (care în secolul al XIX-lea, descoperea în bibliotecile mănăstirilor athonite, inclusiv cea de la Sfântul Pavel, un număr apreciabil de manuscrise muzicale afirmând că *Nici un alt popor/.../ n-a făcut atâta bine pentru Athos cât au făcut românii*⁶²), cercetătorul Grigorios Stathis⁶³ ajunge în 1974 la Mănăstirea Sfântul Pavel și, în decursul mai multor ani, identifică și cataloghează peste 30 de manuscrise muzicale românești, semnalate și de academicianul Virgil Căndea în volumele sale *Mărturii românești peste hotare*⁶⁴. În 1982, Andrija Jakovljevič ajunge și el la aceeași mănăstire, rezultatul investigației sale fiind o listă a acestor manuscrise, dar cu unele deosebiri⁶⁵. Între 1980 și 1999, arhimandritul Veniamin Micle alcătuiește un volum extrem de amănunțit, sub formă de catalog, în care adună 219 manuscrise românești existente în biblioteca Mănăstirii românești „Prodromu” din Muntele Athos, menționându-le inclusiv pe cele muzicale⁶⁶. Sebastian Barbu-Bucur, așa cum menționează în nota asupra ediției la lucrarea sa⁶⁷, descoperă și cataloghează peste 250 de manuscrise, însumându-le și pe cele care, mai târziu, ajung în posesia Mănăstirii athonite Pavel, acestea fiind răspândite pe la diversele chilii pe care le-a vizitat⁶⁸. Cercetările

⁵⁹ Marcu Beza, *op.cit.*, p. 22.

⁶⁰ Pierre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 65.

⁶¹ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, pp. 1–9.

⁶² Hristianskiġ, Afon, vol. III, Moscova, p. 2.

⁶³ Gr. Stathis, *Manuscripts roumains de musique byzantine du monastère St. Paul au Mont Athos (XIXe siècle)* în AIESEE, 3e Congrès international d'études du Sud-Este Européen. Résumés des communications, II, Buc., 1974, p. 422; Stathis, *Manuscripts*, III, pp. 971–972.

⁶⁴ „Antologii muzicale” (30), sec. XIX–XX. Notăție psaltică și texte în limba română, compuse și copiate de monahi români (dascăli și cântăreți) de la schitul românesc Lacu din Muntele Athos sau aduse din țară (ms. 133, 196, 206, 242, 252, 256, 301, 315, 316, 375, 376, 393, 406–416, 428, 432–436); Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. Serie nouă, II Finlanda-Grecia, p. 468.

⁶⁵ Andrija Jakovljevič, *Inventarul manuscriselor muzicale românești aflate la mănăstirea Sf. Pavel de la Muntele Athos* (cu *Addenda* de Gh. Ciobanu) (SCIA TMC, 29, 1982, pp. 35–41, sunt menționate 22 ms.); Andrija Jakovljevič, *Inventory of Romanian Manuscripts of Agios Paulos Monastery on Mount Athos* (RRHA TMC, 19, 1982, p. 63–66).

⁶⁶ Arhim. Veniamin Micle, *Manuscrisele românești de la Prodromul (Muntele Athos)*, Sfânta Mănăstire Bistrița Eparhia Râmnicului, Râmnic, 1999, p. 407.

⁶⁷ Arhid. Sebastian Barbu-Bucur, *Manuscrisele muzicale românești de la Muntele Athos*, București, 2000.

„Între anii 1982–1985, aflându-mă la Sfântul Munte pentru rugă, studii și cercetări în domeniul muzicii bizantine, am descoperit peste 250 de manuscrise cu notație cucuzeliană și hrisantică...”, p. 17.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 17.

românești la Muntele Athos, continuate de istoricul Florin Marinescu, s-au axat pe *Documentele istorice românești*⁶⁹ și colecția de *Carte veche românească*⁷⁰. În anii 2007 și 2008, cercetătorul român Vasile Vasile vine cu o nouă ediție *Catalog* a manuscriselor muzicale românești de la Muntele Athos, lucrare premiată de Academia Română. În catalogul⁷¹ său împărțit în 2 volume, Vasile Vasile adună peste 300 de manuscrise muzicale în notație cucuzeliană și hrisantică.

Catalogarea colecției integrale de manuscrise românești a fost reluată în 2016 la Mănăstirea Sfântul Pavel⁷².

3. MANUSCRISELE MUZICALE ROMÂNEȘTI ÎN BIBLIOTECILE ATHONITE. MĂNĂSTIREA SFÂNTUL PAVEL

Cercetătorii români, care au reușit să realizeze catalogări de manuscrise românești (și aici facem referire la cele muzicale), au dus la capăt adevărate volume științifice, în acestea oglindindu-se pe cât posibil numărul manuscriselor muzicale existente la mănăstiri, schituri sau chilii. În biblioteca Mănăstirii Sfântul Pavel, unde și astăzi (2019) îmi continui cercetările, am descoperit următoarele manuscrise, dar cu alte tematici față de cele muzicale: 1. *Carte de rugăciuni aparținând secolului al XVIII-XIX-lea* cu titlul: *Rugăciunile Sfântului Efrem (Sirul)*, 2. *Engolpion de Cuvinte duhovnicești secolul XVIII-XIX*, 3. *Culegere de Cuvinte Duhovnicești (Codice Miscelaneu) sec. XVIII-XIX*, 4. Un manuscris liturgic: *Shujba și Canonul Paraclis al Maicii Domnului de la Izvorul Tămăduirii – paraclisul – Schitului Lacu – secol XX (1934)*, 5. Un alt manuscris liturgic cu titlul: *În cea de a doua Duminică a Pogorării Sfântului Duh, sărbătorim pomenirea tuturor Cuvioșilor Părinți care au strălucit în pustiul Sfântului Munte al Athonului*, acesta fiind scris, după cercetările codicologice efectuate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. 6. Un alt codice deosebit de interesant și necunoscut până astăzi, cel puțin în urma cercetărilor făcute de renumitul acad. Dumitru Stăniloiaie atunci când a tradus colecția Filocalică în limba română, este codicele românesc *PAVEL 313* de secol. XIX, care cuprinde *Texte filocalice*. De fapt, toate manuscrisele românești cu cuprins filocalic aparținând Muntelui Athos nu au fost semnalate de Stăniloiaie sau de alți cercetători precum Virgil Cândea în *Mărturii românești* etc. În continuarea acestei serii semnalăm prezența altor manuscrise filocalice necunoscute până în prezent, cum ar fi: 7. *PAVEL 309*, care, de fapt, este un *Miscelaneu* și cuprinde printre altele *Cuvinte folositoare din cartea lui Petru Damaschin*. Un al 8-lea codice românesc pe care îl semnalăm aici, este *PAVEL 317* și este un Pateric, de asemenea, necunoscut cercetărilor românești la Muntele Athos, cartea numită *PARADISSOS* sau în traducere *RAIUL*⁷³. 9. Manuscrisul cu numărul de înregistrare *PAVEL 255* conține un număr de 227 file pe care sunt redactate diverse texte filocalice, după analiza grafiei și a altor aspecte

⁶⁹ Florin Marinescu, *Τα ρουμανικά αρχεία του Αγίου Όρους. Σημαντική πηγή για την ιστορία του*, „Διεθνές Συμπόσιο. Το Άγιον Όρος, χθές, σήμερα, αύριο, 29 oct. – 1 nov. 1993”, Tesalonic, 1996.

⁷⁰ Florin Marinescu – Marian Croitoru, *Tipărituri românești ale sfintei Mănăstiri Pantocrator din Sfântul Munte – POYMANIKA ENTYPIA THΣ IEPAΣ MONHΣ ΠANTOKPATOPOΣ AΓIOY OPOYΣ*, Ediție a Sfintei Chilii Sfântul Gheorghe Livadogheni Capsala [ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΚΑΛΥΒΗΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΕΙΒΑΔΟΓΕΝΗ ΚΑΨΑΛΑΣ], Sfântul Munte, 2014.

⁷¹ Vasile Vasile, *Tezaur muzical românesc*, 2 volume, București, 2007, 2008.

⁷² Lucrare în desfășurare din 2016, urmând a mai fi înserate în catalog încă 21 de codexuri românești (septembrie–octombrie 2019).

⁷³ Nu apare menționată de acad. Stăniloiaie în colecția sa „Filocalia” la capitolul cărții acesteia scrisă de Calist și Ignatie Xanthopoulos (n.n.).

codicologice, se pare că a fost redactat în a doua jumătate a secolului XVII și începutul celui de-al XVIII-lea. Pe lângă cercetătorii români dispuși să evidențieze bogăția de manuscrise românești cuprinse în bibliotecile athonite, cel puțin în secolul XX, s-a numărat și cercetătorul Grigorios Stathis⁷⁴, care a descris și colecția de manuscrise românești.

Singurul cercetător român care a scos în evidență bogata și variata colecție de manuscrise românești a Mănăstirii „Prodromu” a fost Arhim. Veniamin Micle⁷⁵. Acesta a întocmit un catalog fără însă a detalia descrierea manuscriselor. În anul 2000, în 2007 și în 2008, cercetătorii Sebastian Barbu-Bucur și Vasile Vasile au fost cei care au continuat studierea acestei colecții⁷⁶.

Legătura strânsă dintre Țările Române și Mănăstirea athonită „Sfântul Pavel”, a cărei bibliotecă o avem în vedere spre cercetare, s-a datorat în special rolului foarte important pe care familia Craioveștilor⁷⁷ l-a jucat la sfârșitul secolului al XV-lea. Doi dintre cei patru frați craiovești s-au căsătorit cu sârboaiice, în acest context îl amintim pe banul Barbu, care s-a căsătorit cu o sârboaică dintr-o familie necunoscută documentelor, și pe vornicul Pârveu, care, în 1504, s-a căsătorit cu Elena, fiica lui Dimitrie Jakšić⁷⁸. Aceste legături matrimoniale au avut desigur și un rol cultural, Craioveștii influențând și pătrunderea curentului educațional sârbesc în țară. Un exemplu în acest sens îl constituie Mănăstirea Bistrița unde se găsesc manuscrise sârbești și care dovedește o dată în plus legăturile româno-sârbești materializate în sfântul munte prin protectoratul voievozilor români față de Mănăstirea Sfântul Pavel⁷⁹.

Biblioteca mănăstirii „Sfântul Pavel” deține peste 12.000 de cărți tipărite și peste 500 de manuscrise deosebit de valoroase, o parte dintre acestea fiind scrise pe pergament. Manuscrisele românești, 92 la număr, scrise la Muntele Athos sau ajunse acolo din România de-a lungul veacurilor prin monahi iubitori de viață ascetică înaltă, sunt provenite de la schitul românesc Sfântul Dimitrie – Lacu. Printre acestea, un număr aproximativ de 50 de codexuri au un conținut muzical, iar restul au diferite subiecte, chiar și sub formă de Miscelaneu. Printre acestea, Emil Turdeanu semnală un Tetraevanghel valoros, copiat în 1560 în timpul lui Petru cel Tânăr al Țării Românești⁸⁰.

Manuscrisele muzicale care aparțin perioadei secolelor XVII-XX (în notație cucuzeliană și hrisantică) sunt redactate fie la Athos, fie au ajuns acolo prin laici, preoți și călugări veniți în pelerinaj sau stabiliți definitiv. Manuscrisele se înscriu în diferite tipuri de culegere (*Doxastar*, *Antologhion*, *Irmologhion*, *Stihirar*) cuprinzând un repertoriu bogat de cântări semnate de compozitori, precum Petru Peloponisiu, Iacov Protopsaltul, Hurmuzie Hartofilaxul, Petru Vizantie, Daniil Protopsaltul, Grigorios Lampadarie.

Alături de acești autori figurează desigur și nume de psalți români, printre care Nectarie protopsaltul Hușanul, Nicolae Trușescu, Mihalache Moldovlahul.

În încheiere semnalăm că volumul materialului documentar, deosebit de bogat, necesită continuarea cercetării, iar noi, cercetătorii români, avem datoria de a pune în lumină aceste valori culturale românești ce dăinuiesc peste hotare.

⁷⁴ Gr. Stathis, *op. cit.*, p. 971–972.

⁷⁵ Arhim. Veniamin Micle, *Manuscrisele românești de la Prodromul (Muntele Athos)*, Sfânta Mănăstire Bistrița Eparhia Râmnicului, Râmnic, 1999.

⁷⁶ Arhid. Sebastian Barbu-Bucur, *Manuscrisele muzicale românești de la Muntele Athos*, București, 2000 și Vasile Vasile, *Tezaur muzical românesc*, 2 volume, București, 2007, 2008.

⁷⁷ I.C. Filitti, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, în „Arhivele Olteniei”, Craiova, XI (1932), p. 1–36, 135–176, 319–351.

⁷⁸ Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre Români și Iugoslavi*, în „Cercetări literare”, București, III (1939), p. 149–150.

⁷⁹ Pr. Dr. Ioan Moldoveanu, *op. cit.*, p. 212–224.

⁸⁰ Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, Extras din „Cercetări literare”, vol. IV, București, 1941.

**LISTA MANUSCRISELOR⁸¹ MUZICALE ROMÂNEȘTI ATHONITE
DIN BIBLIOTECA MĂNĂȘTIRII „SFÂNTUL PAVEL”
(cercetate până în prezent)**

Ms.rom. 3 **Sfântul Pavel 506**

Sec. XX (1908) hârtie.; 20 x 15 cm. fol. [280]. Rânduri duble 11
DOXASTAR IACOV – HURMUZIE HARTOFILAX
Notație nouă

Ms.rom. 4 **Sfântul Pavel 507**

Sec. XIX(1884) hârtie.; 21 x 14,5 cm. fol. [302 + 2 albe la început și o filă la sfârșit]. Rânduri duble 11.
ANTOLOGIE
Notație nouă

Ms.rom. 6 **Sfântul Pavel 487**

Sec. XX (început) hârtie.; 20,5x14,5 și 22x17 cm. Fol. [1 – 89 + 29 + 5]
ANTOLOGIE
Notație nouă

Ms.rom. 12 **Sfântul Pavel 315**

Sec. XIX (sfârșit 1885) hârtie.; 16,5 x 12,5 cm. Fol. 38. Rânduri duble 9
ENGOLPION MUZICAL
Notație nouă
Fără paginație din partea bibliotecii mănăstirii deținătoare, ci doar de copistul manuscrisului. La început o ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Sfintei Mănăstiri Pavel, Muntele Athos.

Ms.rom. 20 **Sfântul Pavel 206**

Sec. XIX hârtie., 20,5 x 15 cm. Fol. 91. Rânduri duble 8/9
STIHIRAR
Paginație făcută de copist în colțul din stânga sus al filei, doar o parte a codicelui. A doua numeritare pe file este modernă în tuș albastru. Ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru (fol.1r) a Mănăstirii Sfântul Pavel din Muntele Athos.

Ms.rom. 21 **Sfântul Pavel 252**

Sec. XIX (aprox. 1835 – ‘40) hârtie; 20.5 x 14,7 cm. Fol. 199 A’ – B’ + a’ – b’. Rânduri duble 15.

⁸¹ Manuscrisele din listă apar în catalogul pe care îl pregătim cu un număr de ordine dat de noi și un alt număr dat de bibliotecă „proprietar” (*n.a., L.S.*).

ANTOLOGIE

Notație nouă.

Fără numerotare făcută de biblioteca deținătoare, ci doar de către copist pe pagini. Tot copistul a mai numerotat 41 de caiete formate din patru file până la filele 327 – 328. La începutul codicelui și pe ultima pagină, ștampile dreptunghiulare și rotunde în tuș albastru aparținând Mănăstirii Sfântul Pavel din Muntele Athos.

Ms.rom. 32

Sfântul Pavel 432

Sec. XIX (1882) hârtie.; 20,5 x 15,8 cm. Fol. A' + 308 + a'. Rânduri duble: s.1, s.2: 11, s.3: 11.

ANTOLOGIE

Notație nouă.

Ms.rom. 33

Sfântul Pavel 375

Sec. XIX (1887) hârtie.; 22 x 15 cm. Fol. A' – B' + 31. Rânduri duble 11.

BROȘURĂ TIPĂRITĂ

Notație nouă

Ms.rom. 34

Sfântul Pavel 435

Sec. XX (1913) hârtie.; 20,6 x 15,9 – 21 x 17 cm. Fol. 136 + 96r, 97v, 106v, 107r, 107v, 108r, 109v, albe. Rânduri duble 10.

ANTOLOGIE

Notație nouă – mutilat – incomplet.

Ms.rom. 35

Sfântul Pavel 396

Sec. XIX (1887 – 1893) hârtie 18 x 13,2 cm. Fol. 103 + a' – ζ'. Rânduri duble 10.

ANTOLOGIE

Notație nouă

Fără numerotare făcută de biblioteca deținătoare a codicelui, Mănăstirea Sfântul Pavel. Numerotare făcută doar de copist cu cerneală roșie în partea de sus pe mijlocul filei. La fila 1r, ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru aparținând Mănăstirii Sfântul Pavel din Muntele Athos.

Ms.rom. 37

Sfântul Pavel 503

Sec. XX (1909 început) hârtie.; 20 x 14,5 cm. Fol. 75 – 137. Rânduri duble 12/13.

ANTOLOGIE (CHINONICO – HERUVICAR)

Notație nouă. – adaptare în limba română

Fără numerotare de către copist. O altă numerotare în creion (r. – v.) de o mână mai recentă, probabil a mănăstirii deținătoare a codicelui. (f. 130r – 137r) numerotare în tuș albastru modernă. La primele file, ștampilă în tuș albastru aparținând Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 38**Sfântul Pavel 411**

Sec. XIX (1885) hârtie 23,4 x 14,5 cm. Fol. 84. Rânduri duble 13.

ANTOLOGIE

Notație nouă.

Numerotare făcută de copist în partea superioară a filei, colțul din dreapta. Numerotare cu creionul (81r – 83v) de o mână mai recentă, probabil a mănăstirii deținătoare a codicelui. La filele preliminare (o filă lipită de copertă), încercări de desen fără expresivitate artistică în creion. La primele file, ștampilă în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel din Muntele Athos.

Ms.rom. 39**Sfântul Pavel 415**

Sec. XX (1929) hârtie 19,3 x 14,9 cm. Fol. A'-Γ' + 134 (+1). Rânduri duble 11.

DOXASTAR – HURMUZIE HARTOFILAX

Notație nouă – adaptare în limba română – mutilat

Numerotare de copist cu cerneală roșie în colțul din dreapta al filei. Numerotare în creion (58r – 1343) de o altă mână mai recentă, probabil de către biblioteca mănăstirii deținătoare. La filele preliminare, un text psaltic separat de conținutul codicelui „Sfinte Dumnezeule” în cerneală roșie și neagră dar într-o grafie diferită de cea a textului inițial. La primele file (f. Γ'), o ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Sfintei Mănăstiri Pavel.

Ms.rom. 41**Sfântul Pavel 407**

Sec. XIX (1880 – 1883) hârtie., 19,7 x 13,6 cm. Fol. 44 + 18r, 18v, 24v, 29v, 30v, 31v, 32v, 43r-44v, albe. Rânduri ¹(ff. 1r-14v)12 / ²(ff. 15r-17v)10 / ³(ff. 19r-19v)10 / ⁴(ff. 20r-23v)12 / ⁵(ff. 25r-28v)15 / ⁶(ff. 29r-30r)11 / ⁷(ff. 31r)11 / ⁸(ff. 32r)11 / ⁹(ff. 33r-42v) 10.

ANTOLOGIE

Notație nouă.

Fiecare caiet are o altă numerotare. Așadar, la prima vedere, pot fi observate mai multe numerotări (toate mai noi decât vârsta codicelui, în creion și stilou) inclusiv cea a copistului cu cerneală roșie în partea superioară a filei pe mijloc (verso). La f. 1r, ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru aparținând bibliotecii deținătoare

Ms.rom. 42**Sfântul Pavel 408**

Sec. XIX (1875 fol.r.) hârtie.; 20 x 14,7 cm. Fol. 71 + 9r, 20v, 39v-40r, 70v -71r, albe. Rânduri ¹(φφ.1r-4v) 12 / ²(φφ. 5r-20v) 11 / ³(φφ. 21r-32v) 13-14 / ⁴(φφ. 33r-37r) 12-13 / ⁵(φφ. 37v-39r) 12-13 / ⁶(φφ. 41r-47r) 13-14 / ⁷(φφ. 49r-50v) 13 / ⁸(φφ. 51r-54r) 13 / ⁹(φφ. 55r-70r) 11.

BROȘURĂ

Notație nouă.

Numerotare mai nouă cu cerneală verde. Copistul nu a făcut vreo numerotare. Mai multe caiete unite: ¹(ff. 1r-4r) / ²(ff. 5r-20r) / ³(ff. 21r-32r) / ⁴(ff. 33r-40r) / ⁵(ff. 41r-54r) / ⁶(ff. 55r-64r) / ⁷(ff. 65r-70r). La fila 1r, ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 43**Sfântul Pavel 504**

Sec. XX (1908) hârtie.; 19,3 x 12,5 cm. Fol. A' + 251 + a. Rânduri duble.

ANTOLOGIE (Codice Miscelaneu româno-grec)

Notăție nouă

Numerotare făcută probabil de Eftimie monahul în partea superioară a filei pe mijloc, cu cerneală roșie. La fila A', ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 44**Sfântul Pavel 409**

Sec. XIX (1897) hârtie.; 20,3 x 15,3 cm. Fol. 155 A' + Δ' + E'. Rânduri duble 11.

ANTOLOGIE

Notăție nouă.

Numerotarea filelor este făcută cu cerneală roșie de însuși copistul codicelui, asemănătoare celei din manuscrisele Sfântul Pavel 375 și 396, în partea superioară a filei pe mijloc. Numerotare făcută de mine pe file, cu creionul. La fila Γ', ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel și la fila E' ștampilă rotundă cu cerneală neagră a Schitului Lacu din Muntele Athos.

Ms.rom. 45**Sfântul Pavel 505**

Sec. XX (1913) hârtie.; 20,5 x 15,8 cm. Fol. 155 A' - Δ' + 49 + α' - ε' + 14r - 15v, albe. Rânduri 11.

BROȘURĂ (SLUJBA SFÂNTULUI NICOLAE)

Notăție nouă - Codice miscelaneu româno - grec.

Numerotare făcută de copistul codicelui cu cerneală neagră și roșie, în partea superioară a filei pe mijloc. La f. 1r, ștampilă dreptunghiulară și rotundă în tuș albastru aparținând bibliotecii Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 47**Sfântul Pavel 436**

Sec. XIX (sfârșit) - (început) XX hârtie de diferite dimensiuni.; Caiete scrise de mâini diferite.

FRAGMENTE

Notăție nouă

Fără numerotarea filelor de către copişti sau de biblioteca deținătoare a codicelui. Numărătoarea a fost făcută de o mână mai târzie cu creionul, în partea superioară a filei dreapta. Probabil de primul catalogator, Grigorie Stathis ('70). La f.1r o ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a bibliotecii Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 51**Sfântul Pavel 413**

Sec. XX (1906) hârtie.; 17 x 12,4 cm. Fol. 18 Rânduri duble 8.

BROȘURĂ

Notăție nouă

Fără numerotare de către copist sau de biblioteca deținătoare. Aceasta a fost făcută mai târziu cu cerneală albastră în partea superioară a filei, colțul din dreapta. La f. 2v, ștampilă în tuș albastru a bibliotecii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 57**Sfântul Pavel 428**

Sec. XX (între 1916 – 1927) hârtie.; 15 x 10 cm. Fol. A' + 43 + α' , β' , γ' , δ' . Rânduri duble 8.

BROȘURĂ

Notație nouă.

Numerotare mecanică pe pagini, de către biblioteca deținătoare. O altă numerotare făcută de mine (Gr. Stathis '70/'80) cu creionul, pe file, în colțul din dreapta sus. La f. A'r, ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Sfintei Mănăstiri Pavel.

Ms.rom. 58**Sfântul Pavel 410**

Sec. XX (1906) hârtie.; 22,3 x 16 cm. Fol. A'-B' + 28 + α' – $\mu\eta'$. Rânduri duble 12.

BROȘURĂ

Fără numerotare de către copist sau de biblioteca deținătoare. Mai târziu, de către Gr. Stathis cu creionul, pe file, în colțul din dreapta sus. La f.1r, ștampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Sfintei Mănăstiri Pavel.

Ms.rom. 59**Sfântul Pavel 256**

Sec. XIX (1887 – 1889) hârtie.; 17,5 x 11,5 cm. Fol. A'- Δ' + 94 (+1) + α . Rânduri duble 8.

ANTOLOGIE

Notație nouă.

Fără numerotare făcută de copist sau de biblioteca deținătoare. O numerotare a fost făcută mai târziu cu creionul în colțul din dreapta sus a filei. La f. Δv , ștampilă în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 60**Sfântul Pavel 406**

Sec. XIX – XX (1883/1901) hârtie.; 16,1 x 10 cm. Fol. (A' – Γ' + 29) $\sigma\epsilon\lambda$. 18 + α' – $\nu\epsilon'$. Rânduri duble 14.

BROȘURĂ (Miscelaneu)

Notație nouă.

Manuscrisul este scris de două mâini: Text literar și muzical. Numerotare făcută de copiiști cu cerneală roșie pe file. (1r – 25r/text literar) și pe pagini (muzical), în partea superioară a filei pe mijloc. La sfârșitul Canonului Paraclis text literar, filele albe sunt numerotate cu cerneală verde modernă. La fila $\Gamma'r$, ștampilă în tuș albastru a Sfintei Mănăstiri Pavel.

Ms.rom. 61**Sfântul Pavel 546**

Sec. XX (început) hârtie.; 10,5 x 8. Pagini 172.

ANTOLOGIE

Notație nouă

Fără numerotare a filelor de către copiiști sau de biblioteca deținătoare a codicelui. O numerotare mai nouă a fost făcută cu cerneală albastră, modernă, în colțul din dreapta sus. La filele

preliminare și la f. 2r, șampilă dreptunghiulară și rotundă în tuș albastru aparținând Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 63

Sfântul Pavel 544

Sec. XX (început) hârtie.; 15 x 10,8. Fol. 30 + A'B'Γ'Δ'+α'β'. Rânduri duble 9.

SLUJBĂ

Notăție nouă

Numerotare a filelor cu cerneală roșie în partea superioară a filei, pe mijloc. O altă numerotare mai nouă cu cerneală albastră, modernă, în colțul din dreapta sus pe pagini, posibil făcută de biblioteca deținătoare. De mine (Gr. Stathis '70/'80), s-a făcut o altă numerotare cu creionul a filelor albe A'+B'+Γ'+Δ'+α'β' în colțul din dreapta sus. La pagina 1A, 1r și la 30v, șampilă dreptunghiulară și rotundă cu tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 65

Sfântul Pavel 538

Sec. XX (1907) hârtie.; 21 x 16 cm. Fol. 174 + A',B',Γ'+α'. Rânduri duble 12.

DOXASTAR (IACOV – HURMUZ)

Notăție nouă

Numerotarea filelor s-a făcut cu cerneală modernă, albastră, în colțul din dreapta sus, pe pagini, probabil de către biblioteca deținătoare. De mine (Gr. Stathis '70/'80), o nouă numerotare a fost făcută cu creionul, pe file, în colțul din dreapta sus. La fila A'r, la 1r și la fila 174r, șampilă dreptunghiulară și rotundă în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel.

Ms.rom. 67

Sfântul Pavel 539

Sec. XIX (1890) hârtie 19 x 14 cm. Fol. 105+α', β'. Rânduri duble 11.

ANTOLOGIE

Notăție nouă.

Prima numerotare a fost făcută de copist cu cerneală roșie, pe file, în colțul din dreapta sus. A doua numerotare a filelor, mai nouă, cu cerneală albastră, în colțul din dreapta sus, pe pagini, probabil de către biblioteca deținătoare. De mine (Gr. Stathis 70/'80), numerotarea s-a făcut creionul, pe file, în colțul din dreapta sus filele 25 – 105 + α'. La f.1r și 103r, șampilă dreptunghiulară și rotundă cu tuș albastru, a Mănăstirii Sfântul Pavel. Se observă și alte șampile (de proveniență rusească) de formă rotundă în tuș negru.

Ms.rom. 69

Sfântul Pavel 542

Sec. XIX (mijloc) hârtie., 21,8 x 16,4 cm. Fol. 30 + A' + α',β'. Rânduri duble 12.

PROHODUL DOMNULUI IISUS HRISTOS

Notăție nouă

Fără numerotare de către copist sau de biblioteca Mănăstirii Sfântul Pavel, deținătoarea codicelui. Numerotare mai nouă în colțul din dreapta sus, pe pagini, cu cerneală modernă și de către mine pe file, cu creionul, în colțul din dreapta sus. La filele preliminare A'r șampilă dreptunghiulară în tuș albastru a Mănăstirii Sfântul Pavel. De asemenea la fila 1r, șampilă rotundă în tuș albastru a aceleiași mănăstiri.

Sec. XIX (mijloc 1845) hârtie.; 23,7 x 17,5 cm. Fol. $\varphi\varphi$. 289 + A' + B' + α',β' . Rânduri duble 15–17.

DOXASTAR (melos stihiraric)

Notăție nouă – adaptare în limba română.

Fără numerotare completă făcută de copist sau de biblioteca Mănăstirii Sfântul Pavel deținătoarea codicelui (doar până la f.8 cu cerneală neagră în colțul din dreapta sus). Numerotare mai nouă, pe pagini, cu cerneală roșie în colțul din dreapta și stânga sus și de mine A' + B' + α',β' , pe file, cu creionul, în colțul din dreapta sus în continuarea celei făcute de copist. La filele preliminare A'r, șampilă dreptunghiulară și rotundă (tipuri diferite) cu tuș albastru și negru, a Mănăstirii Sfântul Pavel. De asemenea și la filele 1r, două ștampile rotunde cu cerneală neagră precum și la fila 2r a aceleiași mănăstiri.